Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Sciences

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 8, Sayı: 53, Ağustos 2021, s. 204-221

ISSN: 2149-0821 Doi Number: <http://dx.doi.org/10.29228/SOBIDER.52058>

Dr. Ferudun AY

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, ayferudun@gmail.com

MUALLİM NÂCİ'NİN EDEBÎ KİŞİLİĞİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLER (1860-1912)

Özet

Türk kültür hayatında tenkit, lugat ve edebiyat tarihi çalışmaları ve şairliğiyle tanınan Muallim Nâci, *Tercümân-ı Hakikat*'in edebî sütununu yönetmiştir. Fransızca'dan yaptığı çeviriler ve yazdığı eski tarz gazelleri divan şiirine bağlı bir zümreye kendini sevdirmekle birlikte beraberinde eleştirileri de getirmiştir. Eski edebiyat taraftarlarının merkezi haline gelen Muallim Nâci'ye karşı yeni edebiyat taraftarlarının etkisiyle Ahmed Midhat Efendi, Recâizâde Mahmud Ekrem'in *Zemzeme III* mukaddimesini ve arkasından *Mülâhaza-i Gayr-i Edîbâne* adlı makalesini gazetesinde yayımlar. Bunun üzerine Muallim Nâci arkadaşlarıyla beraber gazeteyi 29 Ağustos 1885'te terk eder. Muallim Nâci taraftarlarının yeni edebiyat tarafyalarına verdiği cevaplar ile tartışmalar sürer. Muallim Nâci ve Recâizâde Mahmud Ekrem arasında edebiyat tarihlerine geçen meşhur tartışma cereyan etmiştir. Son olarak Muallim Nâci'nin *Zemzeme* mukaddimesinde Recâizâde Ekrem'e Saâdet gazetesinde *Takdîr-i Elhân*'da şiir anlayışını eleştiren *Demdeme* başlığı altında ağır bir cevap verir. Ancak 1886 yılında hükümetin müdahalesiyle tartışma durdurulur.

Muallim Nâci, Tanzimat'tan sonraki yenileşme döneminde tartışmaların baş odağı olarak Batı etkisinde gelişen edebiyat taraftarlarına karşı eski edebiyat anlayışını savunmuş olmakla birlikte Türkçe'ye yapmış olduğu hizmetleriyle de tanınmaktadır. Ayrıca eski şiir geleneğini sürdüren şiirlerinin yanında yeni tarzda şiirleriyle de bilinir. Türk edebiyatının yenileşme döneminde her anlamada yapmış olduğu tartışmalar ve katkılar ile öne çıkan Muallim Nâci, dönemin birçok edebî

hatırat yazarı edipler tarafından hatıralarına konu edinmiştir. Çalışmamızda Muallim Nâci'nin edebî hayatına tanıklık eden edebî hatırat eserleri inceledik. Muallim Nâci'ye farklı bir açıdan ediplerin gözüyle bakma imkânı sunduk.

Anahtar kelimeler: Türk Edebiyatı, Muallim Nâci, Eski Şiir, Tenkit, Edebî Hatırat, Batılılaşma, Modern Türk Edebiyatı

OPINIONS ON MUALLİM NÂCİ'S LITERARY PERSONALITY (1860-1912)

Abstract

Muallim Nâci, who is known for his criticism, vocabulary and literary history studies and poetry in Turkish cultural life, directed the literary column of *Tercümân-ı Hakikat*. His translations from French and the old-style ghazals he wrote made a group of divan poetry endear himself, but also brought criticism. Against Muallim Nâci, who became the center of the old literature supporters, Ahmed Midhat Efendi published Recâizâde Mahmud Ekrem's Zemzeme III introduction and then his article Mülâhaza-i Gayr-i Edîbane in his newspaper. Thereupon, Muallim Nâci left the newspaper on 29 August 1885 with his friends. Discussions continue with the answers given by the supporters of Muallim Nâci to the supporters of new literature. There was a famous debate between Muallim Nâci and Recâizade Mahmud Ekrem, which went down in the history of literature. Finally, in Muallim Nâci's introduction to Zemzeme, he gives a heavy answer to Recâizade Ekrem under the title Demdeme, which criticizes his understanding of poetry in Takdîr-i Elhân in the Saâdet newspaper. However, the debate was stopped in 1886 with the intervention of the government.

Muallim Nâci, as the main focus of the debates in the reform period after the Tanzimat, defended the old understanding of literature against the literary fans developed under the influence of the West, but is also known for his services to Turkish. He is also known for his poems in the new style as well as his poems that continue the old poetry tradition. Muallim Nâci, who came to the fore with his discussions and contributions in every sense during the renewal period of Turkish literature, has been the subject of memories by many literary memoirists of the period. In our study, we examined literary memoirs that testify to Muallim Nâci's literary life. We offered the opportunity to look at Muallim Nâci through the eyes of the literati.

Keywords: Turkish Literature, Muallim Nâci, Old Poetry, Criticism, Literary Memoirs, Westernization, Modern Turkish Literature

GİRİŞ

Şair, tenkit, lügat ve edebiyat tarihi çalışmalarıyla tanınan, adı etrafında büyük gürültüler kopartılan müellif Muallim Nâci. Türk edebiyatı Batılılaşma sürecinde Abdülhak Hâmid (Tarhan) ve Recâizâde Mahmud Ekrem'e karşı eski edebiyat anlayışını savunmasıyla tanınmıştır. Eski edebiyatı iyi bilen Muallim Nâci klasik tarza bağlı olmakla birlikte Batılı yeni tarzda başarılı manzumeler yazar. Eski-yeni tarz şiirleri ve hayal, duygu, söyleyiş bakımından orijinal sayılabilecek buluşlarıyla şiirleri ve nesirlerinde Türkçe'yi güzel ve hatasız kullanmıştır. Tanzimat'ın ilanının ardından gazeteyle başlayan dilde sadeleşme hareketi Muallim Nâci'nin nesir diliyle yeni bir merhale teşkil ettiği görülmektedir (Uçman, 2005, s. 315-317).

Muallim Nâci'nin edebiyat anlayışında şiir en belîğ söz olduğunu görmekteyiz. Şiirde nazım ve nesir ayrımı yapmamıştır. Şiirde vezin, kafiye hatalarını asla kabul etmez ve kelimelerin yerinde kullanılmasını, şiir dilinin üzerinde durulmasını; şekil ve muhtevada aynı mükemmellik ve güzellikte olmasını ister. Şairin kendini sürekli geliştiren olmasını ve edebiyatçının ise asli vazifesinin milletini yükseltmek ve fikirlerini terbiye etmek olduğunu düşünmektedir. Nâci, şairliği yetenek ve bilginin bir bileşimi olarak görür. Türk şairinin zengin kaynakları olan şark edebiyatı ve garp edebiyatının güzel eserlerinden yararlanmasını tavsiye eder. Batı edebiyatı karşısında seçici olmayı ve taklitten uzak durmaları düşüncesini savunur. Muallim Nâci'ye göre Avrupalı edebiyatından taklit edilenler Eski Yunan ve Latin kültürünün Rönesans ile modernize edilmesi ile şekillenmiştir. Eskiden kopmadan yenileşen Avrupa gibi Tür edebiyatında yeni edebiyatı savunanların eski edebiyatı yok saymadan bunu gerçekleştirebileceğini düşünmektedir. Tabii olarak doğudaki edebî ürünlerin çok daha iyi ve güzeli barındırdığını da iddia eder. Ancak, Batı medeniyetine de karşı değildir. Milli değerler ve kültürümüze bağlı kalarak Batı'dan alınan fen ve sanatın faydalı olabileceğini savunur. Milletten uzaklaşmadan gelişmeyi savunan şu sözü eder: “*Fransızlığı bize yutturmak yok mu, işte bu olmaz.*” (Nurullah Çetin İ. P., 2006).

Muallim Nâci, Türkçe üzerine kurumsal düşünmüş ve başarılı uygulamaları da ortaya koymuştur. Türkçeye büyük hizmeti olan şair, yabancı dil öğrenilmesine karşı çıkmamakla birlikte dilimizin içinde yabancı kelime kullanılmasına sert eleştirilerde bulunur. Şiirde dile önem verir ve eleştirilerinin çoğu bu minvalde olur (Nurullah Çetin, 2006, s. 669-699). Ancak şiddetli tartışmaların odağında olması Muallim Nâci'nin olumlu yanlarının görülmesine engel olur. Bunun sebeplerinin başında Muallim Nâci'nin şiir dili ve dil anlayışı gelir. Bu nedenledir ki tartışmalarında saldırı amacının olduğu da inkâr edilemez.

Muallim Nâci, yeni edebiyat ve şiir taraftarına sert eleştiriler yapmış olmasına rağmen hazırlamış olduğu lügat ve belâgat kitabıyla Namık Kemal'in sadık bir tilmizi olduğunu da saklamaz (Enginün, 2000, s. 64-69). Ancak edebiyat malzemesi konusunda eski edebiyat anlayışını sürdürdüğü gerçeğini yok etmez (Aktaş, 2011). Bu tespitlerin aksine bir tespitte bulunan Mehmet Kaplan, Muallim Nâci'nin şiirde savunduklarıyla geriliğin temsilcisi ve müdafaasını yapmakla itham edilmesine farklı bir yorum getirir. Ona göre, Muallim Nâci'ye yapılan bu itham haksızdır. Nâci'nin, Divan şiirini olduğu gibi kabul etmediğini, sadece iyi tarafını, musiki ve kesif ifade tarafını almakla yetindiğini vurgular. Dil konusunda Tanzimat ediplerden daha ileri yenilikçi ve temleri itibarıyla de eski sayılmayacağını ifade eder (Kaplan, 2000). Bütün bu değerlendirmeler hem eski hem de yeni şiir zevkiyle Nâci'nin edebî sanatını oluşturduğunu görmekteyiz. Eski edebiyat zevkini reddetmeden yeni edebiyat zevkini inşa etme

gayretindeki Muallim Nâci portresi ortaya çıkıyor. Edebî hayatındaki eleştiri adamı olması ve eleştirilere maruz kalmasında şüphesiz hayatındaki bazı safhaların büyük etkisi vardır. Örneğin, her araştırmacının hemen hemen hemfikir olduğu şairlikte Recâizâde Mahmut Ekrem ve Abdülhak Hamit'ten daha iyi olduğu fikri hâkimdir. Ancak uzun süre İstanbul dışında kalışı ve yabancı dili geç öğrenmesi bunun başlıca sebepleri arasındadır (Nurullah Çetin R. G., 2012).

Namık Kemal ve arkadaşları, Muallim Nâci'nin ilk şiirlerini iyi karşılamakla beraber Recaizda Mahmut Ekrem'in, şairin ilk yıllarında gazelini tahmis ettiğini vurgular. Taki yeniliğin bir kalesi olarak tanınan *Tercümân-ı Hakikat*'te Muallim Nâci'nin gençleri gazel yazmaya teşvik etmesi, eski şiir geleneğini savunanların etrafında toplanması edebî yenilik taraftarlarının hoşuna gitmez ve tartışmanın alevlenmesi buradan başlar. Bütün bu hoşnutsuzların üzerine Recaizda Mahmut Ekrem'in alınganlıkları ve ilk hücumları başlatması, Muallim Nâci'nin *Demdeme* ile dedikodu ve yazıya cevap vermesi, ilerleyen safhalarda yazılarındaki keskin ifadeler büsbütün eskiye kendisini vermeye itmiştir. Bütün bu tartışmalar, Muallim Nâci'nin yazıları ve taraftarlarıyla *Tercümân-ı Hakikat*'i eskinin ocağı haline dönüşmüş izlenimi Ahmet Midhat Efendi gibi yenilik taraftarı bir edebî gücü de rahatsız eder. Bu hâl, Ahmet Midhat Efendi için kabul edilir bir durum değildir. Ahmet Midhat Efendi, sert bir beyanname ile damadı Muallim Nâci ve taraftarlarını *Tercümân-ı Hakikat*'ten uzaklaştırır. Yeni edebiyat savunucusu Recâizâde Mahmut Ekrem ve Abdülhak Hamit'e Muallim Nâci ve taraftarlarının sert eleştiri ve mücadelesi de bu gelişmeden sonra başlar (Tanpınar, 2008, s. 532-534). Eski ve yeni edebiyat taraftarlarının karşılıklı sert eleştirilerinde her durumda doğal olarak muhatabı Muallim Nâci olur. Bu tartışmaların şahsiliği ön plana çıkar. Yahya Kemal, Muallim Nâci üzerinden yapılan eski-yeni tartışmasının “*onda dokuzunun şahsî nefret yüzünden*” olduğunu söyler. Bu yaşanan durumu “*kadim tebaiyyet yerine müfrit bencilliğin*” kendisini göstermesi olarak görmektedir. Bütün bu sürecin sonunda her iki tarafında edebî sahayı “*İnzibat zail oldukça edebiyat Sormagir Mahallesine döndü.*” diye tanımlar (Enginün, 2000, s. 68).

Ali Canip Yöntem, *Muallim Nâci'nin Edebî Değeri ve Şahsî Değeri* başlıklı yazısında Muallim Nâci'nin sade, fakir bir hayat sürdüğünü ancak şairlik ve şiirlerinin yaşamına oranla ileri düzeyde bir değere sahip olduğuna dikkat çeker. Bütün bu tartışmalara bakıldığında, Muallim Nâci ve Recâizâde Mahmut Ekrem'in başını çektiği, taraflarında karışmasıyla kontrolden çıkan, edebiyattan uzak bir tartışmaya dönüştürülen iki edebiyat öğretmenin kapışmasının bilinmeyen birçok detaylarının olduğunu görmekteyiz (Enginün, Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları II, 2012). Bu tespitlerden hareketle edebî hatırat eserlerde Muallim Nâci hakkında ediplerimizin düşünce ve izlenimlerine de bakmak alan için kıymete değer bir sonuç ortaya çıkarmıştır. Döneminde geniş bir okuyucu kitlesine hitap etmekle kalmayıp yaşamında şöhret kazanan Muallim Nâci'nin İsmâil Safâ, Cenab Şahabeddin, Mehmed Âkif, Yahya Kemal ve Ahmed Hâşim gibi şairlerin ilk şiir denemelerindeki etkisi şüphesiz olmuştur (Uçman, 2005). Bilinenin farklı yönünde bilinmeyen yanından Muallim Nâci tarafına da ışık tutmuştur. Türkçe'nin gramer kahramanı ve dil hâkimiyeti her iki tarafça kabul edilen edip ile bilinmeyen yönlerine de değinme imkânı sunmaktadır.

Türk Edebiyatı Yenileşme Dönemi Edepleri Hatırat Eserlerinde Muallim Nâci Hakkındaki Görüşleri

Muallim Nâci'nin, **Ahmet Midhat Efendi** ile tanışıklığı Sakız Adası'dan *Tercümân-ı Hakikat*'e gönderdiği şiir ve yazıları ile başlar. Muallim Nâci'nin yazıları ve şiirleri Ahmet Midhat Efendi'nin dikkatini çeker ve görüşmek için davet eder. Ancak, Muallim Nâci görüşme talebini bir süre reddederek mektuplaşma ile irtibatları devam eder. *Tercümân-ı Hakikat*'te çıkan şiir ve yazılarına *Ahmed Mesud*, *Abdüllatif Fahri*, *Muallim Nâci* ve *Mesud-ı Harabatî* imzalarıyla devam ettirir. Nihayet, Ahmet Midhat Efendi'nin ısrarlarını kıramaz ve 10 Kanun-ı 1883'te *Tercümân-ı Hakikat*'te gazetenin edebiyat yazılarının başına geçer. Bu gelişme sonrası Türk edebiyatında çalkalanma, tartışma ve hareketlenme başlar. Nâci, *Tercümân-ı Hakikat*'te çıkan sayfaları bir nevi edebiyat okulu haline getirir ve etrafında büyük bir edebî topluluk oluşturur. Muallim Nâci'nin gazetede idareye gelmesi tartışmaların beraberinde gazetede şiir türünün artışında gözle görülür orana getirir. Ancak şiirde artış oranında arzuladığı fikirlerde yani hikmet ve başka konuları yazmak isterse de etkili olamaz. Şiirler ağırlıklı olarak içki, sevgili, saki ve kadeh kavramları etrafında dolaşılır. Bunun sebebi gazeteye yazan şairlerin Muallim Nâci'nin içki ve kadın konulu şiirlerine karşılık şiir yazmasından kaynaklandığı kanaati ağır basmaktadır. Bütün bu gelişmelerin beraberinde eski edebiyat taraftarlarının şiir anlayışı ve yeni edebiyat taraftarlarıyla olan atışmaları gelecekte Ahmet Midhat Efendi'nin uyarı ve telkinlerine rağmen devam etmesi 10 Temmuz 1885'te Muallim Nâci'nin *Tercümân-ı Hakikat*'ten zorunlu ayrılmasına sebep olur. Öyleki Ahmet Midhat Efendi, Recâizâde Mahmut Ekrem'in *Zemzeme* adlı eserinin 3. kısmını yayımlar. Ahmet Midhat Efendi, gazeteden Muallim Nâci izlerini yok etmeye başlar. Muallim Nâci'nin ayrılması Ahmet Midhat Efendi'nin tavrını değiştirmez, ağır yazılara ara vermez. Ancak bu demek değildir ki aynı zamanda damadı olan Muallim Nâci'yi büsbütün silmiştir (Nurullah Çetin İ. P., 2006, s. 651-658). Aralarındaki ilişki ve bağlılık hakkında Ahmet Midhat Efendi'nin oğlu Kemal Yazgıç, babasının bir hatıratını anlatarak ilişkilerine açıklık getirir. "*Ahmet Midhat'ın en çok sevdiği insan, Muallim Nâci idi diyebilirim: Damadı ile hemen her rakı sofrasında münakaşaya girer, Muallim Nâciye ağır sözler söyler, aynı şekilde mukabele görür, fakat buna rağmen, ona her gün biraz daha bağlanırdı.*" (Yazgıç, 1940, s. 84).

Muallim Nâci'nin hakkında malumat veren bir diğer edebiyatçımız **Ahmet Rasim**'dir. Ahmet Rasim, yakinen tanıdığı ve takdir ettiği Muallim Nâci'nin faslı geçtiği meclis veya kişilere meziyetlerini anlata anlata bitiremez (Yöntem, 2005). 27 Ocak 1897 tarihli yazısında Muallim Nâci'nin şahsi fikirlerini okuyucuya sunmakla kalmayıp, gençlere yol gösterici olduğunu ve bunu yaparken devrinin edipleri gibi Batıdan çalıp çırpmadan yaptığını savunur. Bu yazısında Hüseyin Cahit Yalçın'a da sert bir eleştiride bulunur. Muallim Nâci'nin "*olsa olsa iyi bir saf muallimi derecesini geçemeyeceğini*" söyler (Enginün, Araştırmalar ve Belgeler, 2000, s. 66).

Ahmet Rasim, yakinen tanıdığı ve edebî uzun sohbetler ettiği Muallim Nâci hakkında edebî hatırat eserlerinde geniş yer ayırdığını görmekteyiz. *Anılar ve Söyleşiler* adlı hatırat eserinde Hacı İbrahim Efendi, Ahmet Midhat Efendi ve Muallim Nâci arasında çıkan ve sonradan edebî çevreye alenen taşan '*klasikler*' tartışmasından bahseder. "*Kötü şamatasını tâ Akdeniz Adaları Vilâyetine kadar ulaştırarak Namık Kemal'e bile zifosunu eriştiren tartışma, Kemalpaşa Zade*

Sait Bey¹ ile Midhat Efendi aralarında açılıp Ebüzziyayı, Selânikli Tevfik'i sararak gazete gazete, dergi dergi türlü gülünçlüklerle neden olan "Klâsikler" konulu uzun tartışma, "Meb hus-ün-anh"ın bir uzantısıydı." (Rasim A. , 1983, s. 230). Tartışmanın devamında bilimsel olarak görülen tartışmanın esasında edebî bir tarafının olmadığını düşünmektedir. Yaşanan tartışmanın içeriğinde Eski Yunan uygarlığının Türk uygarlığının bir uzantısı olarak görülen uzunca bir tartışmadan kaynaklandığından da bahseder (Rasim A. , 1983, s. 230).

Ahmet Rasim, bir başka hatıratında Ahmet Mitahat Efendi'nin Muallim Nâci ve taraftarlarına karşı sert yazılarına değinir. Ahmet Mitahat Efendi'nin *Tarîk* gazetesinde Hacı İbrahim Efendi adıyla yazılmış olan makaleye verdiği "Arapça, Araplık, taassup kelimeleri" cevabı sonrası mektebe kadar sıçrayan eski-yeni tartışmasını aktarır. Tartışmanın "Türklük mü, Arap hayranlığı mı" tercihi olamaktan çıkıp, Muallim Nâci'nin edebî kimliği üzerinden ve edebî minvalden çıkıp şahıslar üzerine kayan hadiseye dönüşmesini anlatır (Rasim A. , 1980, s. 50-51).

Ahmet Rasim'e göre *Tercümân-ı Hakikat*'te, Muallim Nâci'nin baş şair olması bir inkılap olmamakla birlikte edebî bir ıslahın başlangıcı olarak görmektedir. Bu düşünceden hareketle Muallim Nâci ile birlikte oluşan gençlik üzerindeki şairlik ve şiir türündeki yoğunlaşmaya dikkat çeker. Ondan önceki *Tercümân-ı Hakikat*'i roman, tarih ve muhtelif eserler ile dolu bir kütüphaneye benzetir (Rasim A. , 1980, s. 75-76).

Ahmet Rasim, eski şiir taraftarlarının en ufak bir dönüşü dinden çıkmak gibi kötü görmekle birlikte Muallim Nâci ve Şeyh Vasî'yi taklit ederek iki şahsiyetin Garp şiirini de geride bırakacak sanata ulaştığına dair iddialarını aktarır. Eski tarz şairlerinin bu denli iddialı olmalarına rağmen, edebî anlayışlarının başkasına ait şiiri kendine mal etme, manzume kalıpları ve birbirine uymayan hisler olarak sıralar.

Ahmet Rasim, Muallim Nâci ve Recâizâde Mahmud Ekrem'in şiir okuma şekillerini de karşılaştırır. Recâizâde Mahmud Ekrem'in şiir okuyuşundan bahseder ve ona duyduğu beğenisini dillendirir (Rasim A. , 1980, s. 99-102). Bu özentî ve beğeni tesirinde o dönem gençliğinin yaptığını aynısını kendisi de yapar ve Muallim Nâci'yi tanzir etmek modasına kendisinin de uyduğunu aktarır (Rasim A. , 1980, s. 107). Bir başka eleştirinin de *Tercümân-ı Hakikat*'te Muallim Nâci'nin son dönemlerinde gazete idarehanesine gelip gidenlerin çoğunluğunca edebî tenkitlerin cıvıdığı ve neşredilen eserlerin bolluğu üzerinden eleştiri yapılarak itibardan düşürülmeye çalışıldığını anlatır. Ancak bütün bunları yalan ve iftira olduğunu da belirtir. Ağızdan ağıza dolaşan Muallim Nâci'nin bazı beyitleri ve kıt'alarının hususi meyil sahibi olduğunu kapalı bir şekilde ifade ettiğinin dillendirildiğini aktarır (Rasim A. , 1980, s. 111-115). Ancak birçoğu Muallim Nâci'nin mizacı ile uyuşmayan asılsız iddalar olduğuna inanmaktadır. Bu iddaları şöyle aktarır:

"Meselâ ağızdan ağıza gezen:

"Hüsniüm etme Ebâ âl-i abâ hakkı çün

Sana ben hayli zaman oldu abâyı yakalı"

¹ Edebiyat dünyasında Lastik Said olarak bilinir.

gibi. İhtimal ki 'hüs'n', 'âl-i abâ', 'abayı yakmak' kelime terkiplerin hatırları için söylenmiş olan bu beyit, aleyhdarı elinde, bu temayüle mahsusunu ispat eden bir hüccet gibi gezip dolaşıyordu." [...]

Hâlbuki merhûm Muallim Nâci cidden temiz ahlâklıydı. Top esmer çehresi üzerinde dâima uyanık duran şehlâ gözlerinin iki de bir de yan bakışları mutlaka tebessümler, bazen kıs kıs gülüşlerle yoldaşdı. Ağzından hattâ Türkçesi'nin kusuru varmış da onun için Arapçası veya Farsçası söylenirse o kusur kaybolurmuş itikadı ile edebe aykırı lâfızlardan ne birini söylediğini işittim, ne de ağzına almış olduğunu bir başkasından duydum. İşreti, devamlı içme şeklinde değildi. Ekseriya seyreltir, bazan birâhâneelerde yemek esnasında bir iki bira içer, bazen yemiş iskelesindeki yüksek meyhâneye gider, bir buçuk şişe yani elli dirhem rakı ile neşelenirdi." (Rasim A. , 1980, s. 114-115).

Ahmet Rasim, *Tercümân-ı Hakikat*'ten Ahmet Midhat Efendi'nin yenmez yutulmaz yazısı sonrası Muallim Nâci'nin ayrıldıktan sonra gazetenin onun dönemindeki edebî zenginliği kaybettiğine dikkat çeker. Bu yaşamlar ve gelinen durum neticesinde Muallim Nâci'nin gazete için büyük bir varlık olduğunun edebî çevrelerce anlaşıldığını düşünmektedir. Çünkü, Ahmet Midhat Efendi küçük hikayeler, romanlar ve felsefî makalelere çalakalem himmet etmişse de Muallim Nâci döneminin gazel ve manzumelerinin verdiği heyecanı verememektedir. 'Demdeme' yazısı gazeteye az çok revâç verdiği halde kitap şeklinde neşredilmesi Arakel'e nasip olur ama o da umduğu *gamgama-i revâcî* kitabında bulamaz. *Saadet* gazetesi, *Tercümân-ı Hakikat*'te Muallim Nâci'nin heyecanını bünyelerinde canlandırmak isterler ve bu niyetle saflarına katışı kısa sürer. Mali konuda cömert olmayan gazete Muallim Nâci'nin ayrılmasının başlıca sebebi olur. Maddi imkânları kısıtlı olan gazete, geçimi için gelire ihtiyacı olan Muallim Nâci'yi uzun soluklu elinde tutamamıştır. Bu konu ile ilgili Muallim Nâci bir müddet sonra nedâmet lisanında bir şiir de yazar. "Para ister muharririn-i kiranı / Sâhib-i imtiyaz hayrette!" (Rasim A. , 1980, s. 132).

Muallim Nâci, bu süreçten sonra kendi başına çalışma isteği doğrultusunda kitaplar çıkarır ve dersler verir. Ahmet Rasim bu süreci şöyle aktarır: "Mekteb-i Sultani" edebiyat muallimliği maaşı, kitapçı avanslarıyla geçinemiyordu. Hâlâ o, devetüyü rengi kendi sakusunu, kukuletasını terk edemeyerek kalenderâne omuzunda taşıyordu. "Mecmua-i Muallim", "Lügat-ı Muallim Nâci", "İstilahat-ı edebiye", "Ömerin Çocukluğu" vesâir ufak tefek eserleri bu devrenin güzîde mahsûllerindendir." (Rasim A. , 1980, s. 132-133).

Muallim Nâci'nin *Tercüman-ı Hakikat*'ten Ahmet Midhat Efendi tarafından uzaklaştırma hadisesine **Ahmet İhsan Tokgöz** de *Matbuat Hatıralarım* (1888-1914) adlı hatırat eserinde yer verir. Ahmet Midhat Efendi'nin eski gazetecilik ve Muallim Nâci'ye karşı tavrı aldıktan sonra *Tercümân-ı Hakikat*'te toplantı düzenler. Bu toplantıda büyük ses getiren tavrı koyar ve Ahmet Midhat Efendi, eski tarz şiirlerle alakasını kestiğini ilan eder. Ahmet Midhat Efendi'nin kendisinden işittiği olayı şöyle anlatır:

"Birader boşuna gelme! Gazel, nazire, gulâm, çâr-ebrû, bâde, saki... Bunların hepsini Muallim Nâci'yle birlikte matbaadan dışarı attım! Geçmiş zaman şiirlerine kapılarımız artık kapandı! Ne söylesen boş! Ahmet Midhat Efendi'ye, matbaasında sadece "Efendi" ismini verirlerdi ve "Efendi" denildi mi kimden söz edildiğini herkes bilirdi.[...] Muallim Nâci ve Şeyh Vasfî, matbaasından çıkarılmıştı. Oysa Muallim Nâci, onun damadıydı." (Tokgöz, 2012, s. 46-48).

Ahmet Rasim, Muallim Nâci'nin ölümünden sonra yaşananları şairin tekrar dirilişi olarak görmektedir. Günah ve sevabının dökümü yapılır gibi gördüğü sualler olan “*Muallim Nâci şâir mi idi? Muallim Nâci nâzım mı idi? Muallim Nâci lisan muallimi mi idi?*” soruların sorulduğunu ve cevabını aktaran hatıratı şöyle anlatır:

“*Bu suallere cevâb veren verene!.. Hele: “Şâir değildir, alelade nâzımdır, gerçi lisânı münakkah, pürüzsüz ise de fikren mahduttur” diyenler, Edebiyat-ı Cedideciler’den âferin alıyorlardı. Bu diyenler arasında ellerinde temyiz kudretlerine delâlet edecek bir mısra bulunmayanlar bile vardı. Siz zamanın istihzasına bakın ki biraz sonra kitapçı dükkânlarının dış câmekânlarında hâl tercümesini beyan eden bir eser göründü. Bu eserin kapağında Merhum’un mütebessim bir resmi, onun altında da kendisinin:*

“*Muzhikât-ı dehre ben ölsem de tasvirim güler*”

(*Zamanın gülünçlüğüne ben ölsem de resmim güler*) mısraı yazılıydı.

Evet, gülünmeyecek da'vâ da değildi. Yukardaki üç suâlin halli Muallim Nâci'nin gelecekteki mukadderatını tayin için soruluyordu. Hâlbuki zavallı Sultan Mahmud Türbesi, haziresinde, mezar taşı altında:

“*Hak - perestim arz - ı ihlâs ettiğim dergâh bir*

Bir nefes tevhidden ayrılmadım Allah bir” tahlili ile uyumuştur.” (Rasim A. , 1980, s. 138-139).

Ahmet Rasim, Muallim Nâci'nin ölümü sonrası dahi yeni edebiyat taraftarlarının bildiklerinden kendilerini geri koymadığını anlatır. Bu durumun karşısında yeni edebiyata katılmayıp, eski edebiyatı devam ettirip taraftarlığına girmeyenlerin çoğalması istikametinde hizmet eden bir yola everilmesine de dikkat çeker (Rasim A. , 1980, s. ,139). Bu grubu mutavassıt tanımlamasıyla, par ve sıklıkla dillendirir. Hatta mutavassıt olarak tanımladığı ortadaki edebiyatçıları tenkit eder. “*Mutavassıtın, kendilerine bitmez, tükenmez bir alay yolu açan bu karışıklıklarla pür neş'e geçindikleri halde ağır ağır hezimete uğradıklarını hissedemiyorlardı. Hakikaten Şinâsî, Kemal, daha sonra Muallim Nâci yazı ve tasvir meslekleri kal'a gibi duruyor idiyse de müdafaalar cılız, sinirden fasılasız sıtır, içip eğlenmekten titrek görünüyorlardı.*” (Rasim A. , 1980, s. 155). Garp babaları ile işbirliği yaptığından ve istila maksadıyla yürüdüklerinden haberlerinin olmadığını iddia ederek tespitleriyle sert eleştirilerde bulunur.

Ahmet Rasim, Muallim Nâci'nin hakkındaki başka bir edebî hatıratında kendisinin yazısı olan *Tercümânı Hakikat*'te yayımlanan “*müntehâbât*” kitapların dan tercüme ettiği birikmiş edebî parçaların altına Ahmet Midhat Efendi'nin “*içki ve sevgili*” eski edebiyat şairlerini rezil edecek bir not kondurduktan sonra yayınladığını aktarır. Ahmet Rasim bu durumdan çok rahatsız olur. Üstüne birde Ahmet Midhat Efendi'nin yazıya “*Cenâbı Hak Ahmed Râsim kulları gibi kullarım aziz ve mübârek eylesin.*” (Rasim A. , 1980, s. 187) dua yazısını da ilişitirdiğini anlatır. Ahmet Rasim, Muallim Nâci'ye hürmet duyar ve yazının çıktığı gün utanıp çekindiği için Babıali'ye inemediğini aktarır. Özellikle Ahmet Midhat Efendi'nin notunun kendisini Muallim Nâci aleyhtarı göstermesinden çok rahatsız olduğunu anlatır. Yaşadığı bu durumu şöyle ifade eder: “*Bu sebeple iki câmi arasında kalmış beynamaza döndüm.*” (Rasim A. , 1980, s. 187). Muallim Nâci'yi bulup durumu izah etmek ister. Bu düşünce içinde Direkler arasında gezerken çaycıda buluşma imkânı bulur. Muallim Nâci'nin konuyu açmasını bekler ama hiç bahsetmez. Muallim Nâci, kendisine normal zamanlardaki dostluk sohbetini yapmaktadır. Yeniden, Kitapçı

Ohannes'in dükkânında tesadüf ettiğinde Muallim Nâci'nin kendisine “İmdâdü'l Medâd” isminde haftalık bir mecmua çıkaracağından bahseder. Ahmet Rasim'den tercümeler yapmasını rica eder. Hatta Ahmet Rasim'e kitap bastırma fikri de verir. *Tercümânı Hakikat*'te neşredilmiş pek çok yazılarını da kullana bileceğini ve kitap halinde bastırabileceği teklifinde bulunur. Muallim Nâci'nin Kitapçı Ohannes' Ahmet Rasim adına kitap basma fikrine sıcak bakar ve adını “Edebiyat-ı Garbiyeden Bir Nebze” koyduğu kitabın takdim yazısını da kendisi bizzat yazar. Bu takdim yazısında Muallim Nâci'nin Garp ve Şark edebiyatı hakkındaki husûsî fikrini özetlediğini de aktarır (Rasim A. , 1980, s. 187-189).

Muallim Nâci'nin şiir ve edebiyat anlayışının karşısında duran önemli isimlerden biri de **Abdülhak Hamid Tarhan**'dır. Muallim Nâci'yi eski edebiyat ve şiir anlayışından dolayı Recâizâde Mahmud Ekrem'den sonra en fazla eleştiren kişiler sıralamasında ilk sırayı alır. Abdülhak Hamid, eleştiri konusu yaptığı huşuların sebebi olarak Muallim Nâci'nin Batı ile geç tanışmış olması, onda yenilikleri anlayacak kabiliyetin zayıflığına yol açtığından hayıflanır.

“Sanırım ki Muallim Nâci merhum da o igtirab ve iktirabın şahidi olduğu için

“Cânan da muhâcir oldu şimdi

Isr-i nebevîye muktedayız”

Ben bu zâtın âsârından pek az şey görmüştüm. Fakat gördüğüm şeyler calib-i dikkat idi. Âlim bir muallim olan Muallim Nâci'nin bir şair olduğunda yahut olacağına şüphe edilemez. Herhâlde mükemmel bir nâzım idi. Eş'arında imsak yerine israf etmemiş olsa ve mensup olduğu Said Paşa'nın onu sefareti maiyyetine almak teklifini kabul ile Berlin'e gitmiş bulunsa, edebiyatımıza daha müfid ve müessir hizmetler etmiş olurdu. Muâsırlarına hücum için bir kütlesi cühelâ önünde alem-efraz ve mübahesât-ı edebiyede nâhak yerde kalemdıraz olmadan hazer ederdi.” (Tarhan, 2013, s. 128-129).

Abdülhak Hamid, her ne kadar tartışmalı konular olmuştada Muallim Nâci'nin, kendisinin şairliği hakkındaki düşüncelerini ve şiirini de beğendiğinden bahseder. Başka bir hatıratında Ahmed Midhat Efendi'yi görmek için *Tercümân-ı Hakikat* matbaasına gittiğini ve burada Muallim Nâci ile görüşüp, şiir ve şairlik üzerine sohbet ederlerken kendisinin şair olamayacağını söyler. Muallim Nâci'nin: “O hâle gözlerinizde nişaneniz vardır” dediğini aktarır. “Benim o günlerde neşretmiş olduğum bir manzumeden ahz u iktibas ettiği bu mısrai, bu münasebetle mütalaama cevaben tahattur ve tekrar etmesi Muallim Nâci'nin zarafet-i tab'ına delâlet ettiği için o günkü mülâkatımdan çok memnun ve mütehassis olmuştum. Bazen tek bir söz, bir mecmua-ı eş'ar kadar câmi'ü'l-kilemdir.” (Tarhan, 2013, s. 129). Bu hadiseler sonrası Muallim Nâci'nin şair bir muallim olduğuna kanaat getirir. Hatta Muallim Nâci'nin ölümü üzerine bir dükkânda asılı karşılaştıkları resminden hareketle Recâizâde Mahmut Ekrem'in yapmış olduğu olumsuz ifadelerle karşı onu müdafa da eder. “Müteessiren “Zavallı Muallim Nâci” diyecek oldum. -Niçin zavallı diyorsun? -Çünkü öldü? -O daima zavallıydı. -Olabilir. Fakat kim zavallı değildir, ey üstad?” (Tarhan, 2013, s. 129)

Türk edebiyatında edebî polemikler süreli yayınların çıkışıyla başlar. İlk kalem kavgası, *Ceride-i Havadis* ve *Tercüman-ı Ahval* gazeteleri arasında *Şair Evlenmesi* isimli piyesin üzerinden yapılan ve sonrasında ilerleyen dönemlerde Recâizâde Mahmut Ekrem ile Muallim Nâci arasında yaşanan eski-yeni edebiyat tartışmaları artarak sürmüştür. Yine bu tartışmalar içinde Edebiyatımızın yenileşme döneminde akla gelen kalem kavgası ve söz tartışmalarıyla **Hüseyin**

Cahit Yalçın devrinin ilkleri arasına girmektedir. *Mekteb-i Mülkiye-i Şahane ve Mekteb-i Sultânî*'de edebiyat öğretmenliği yapan Recâizâde Mahmud Ekrem'in edebiyat münakaşasının tarafında mektep öğrencilerinin çoğunluğu mutlaka yenilik tarafındadır. (Ertaylan, 2011, s. 453). Hüseyin Cahit Yalçın'da bu öğrencilerin bulunduğu *Edebiyât-ı Cedîde* içinde yer alır.

Hüseyin Cahit Yalçın, Muallim Nâci'nin yeni edebiyat taraftarları ile münakaşası ve eski taraftarları hakkındaki hatıratını *Kavgalarım* ve *Edebiyat Anıları* adlı hatırat eserlerinde de aktarmıştır. Muallim Nâci'nin münekkit sıfatıyla ortaya çıkıp gençlerin yazılarına kin ve garaz besleyerek teşhir ettiğini idda eder. Bunu bilen Muallim Nâci taraftarlarının yazısını nasıl çarpıttıklarını da aktarır: “*O âna kadar tesadüfî vaziyette bulunurken nihayet tahammül edemeyerek tecavüzî vaziyete geçiyor ve muarızlarımızın tenkidi nasıl anladıklarını, daha doğrusu nasıl tezlil ve tenzil ettiklerini tasvir eyliyordum. Onlar bu ciheti hiç anlamamış gibi göründüler. Makalemi mahza Muallim Nâci'yi tahkir için yazılmış gibi göstermek istediler. Muallim Nâci merhuma karşı efkâr-ı umumiyede mevcut olan hiss-i hürmet ve takdirden istifade ederek beni ezmeye çalıştılar*” (Yalçın, Kavgalarım, 2019, s. 46).

Hüseyin Cahit, Muallim Nâci ile yaşadıkları edebî polemiği, eski edebiyat taraftarlarının yeni edebiyat taraftarlarına *Dekadan* yakıştırmasını *Kavgalarım* adlı eserinde atıfta bulunarak yaşanan tartışmaların aynı saldırı ve usulünün benzemesine dikkat çeker. Yeni edebiyat taraftarlarına saldırılarda *Dekadan* yakıştırmasının yanında Muallim Nâci'nin de şahit koşularak iddialarının doğruluğunu güçlendirerek, bu yol ve yöntemle saldırı yapıldığını aktarır (Yalçın, Kavgalarım, 2019, s. 44). Yeni edebiyatı ve taraftarlarının da aynı yolla Muallim Nâci'nin adıyla ve düşüncesiyle yüzünü dahi görmediği kişiyi eleştirdiklerini aktarır (Yalçın, Kavgalarım, 2019, s. 49-53).

“*Vakia bir âdemi liyakati fevkinde medhetmek bir tahkirdir. Binaenaleyh “üstâd-ı edeb”, “dâhiyi ireb”, “câmi-i külli şey” tavsifleri dahi Muallim Nâci için bir tahkir olunabilir. Fakat ibtida bu tahkir, Muallim Nâci'yi üstat tanımakla kendilerine edebiyattan bir hisse düşebilecek taraftarlardan vâki oldu. Muallim Nâci, olsa olsa iyi bir sarf muallimi olmak derecesini geçmeyeceği hâlde kimisi onu Garb meşâhir-i haile-nüvisanı derecesine is'ada, kimisi edebiyat-ı cedide-i Osmâniyemizin müessisleri olan Kemaller, Hâmidler, Ekremlerle hem mertebe tutmaya kalkıştı.*” (Yalçın, Kavgalarım, 2019, s. 49).

Hüseyin Cahit, Muallim Nâci'nin yeni edebiyata meyilli veya savunan gençlerin üzerinde kurduğu ve kurmak istediklerine uzunca değinir. *Tercümân-ı Hakikat*'in başına geçtikten sonra yaşanan tartışmalar üzerinden iddialarını tanık olduklarına dayandırıp, düşünce ve eleştirilerini sıralar (Yalçın, Kavgalarım, 2019, s. 333-385). *Edebiyat Anıları* adlı edebî hatırat eserinde edebiyat öğretmeni olan İsmail Safa'nın² derse girince Muallim Nâci'nin ölümünü haber verdikten sonra üzüntüsünü şiirle dile getirir. “*Geldi bir devre-i matem şi'ire / İrtibal etti Muallim Nâci*” (*Şiir yaşamına bir yas dönemi geldi; (çünkü) Muallim Nâci göçtü*)” (Yalçın, Edebiyat Anıları, 2010, s. 55).

Hüseyin Cahit, edebî hatıratında Cenab Şehabettin şiirleri ile Muallim Nâci'nin fikirleri yolunda yazılan manzumeleri karşılaştırır. Şiir hakkındaki görüşlerini de bu karşılaştırma üzerinden yapar. Muallim Nâci'nin manzumeleri olarak gördüğü taraftarlarının şiirlerini sıradan ve ilkel bulmaktadır (Yalçın, Edebiyat Anıları, 2010, s. 70-71).

² İsmail Safa, Muallim Muallim Nâci'nin “Şair-i mâder-zâd” (anadan doğma şair) diye andığı ediptir.

Mehmet Rauf'un mektuplarından etkilendiği hatıratında Muallim Nâci'nin Okulu dediği düşünce dünyası ve *Tercüman- Hakikat*'i kastederek artık yavaşlamış, klasik, düzgün anlatımdan daha çekici ve daha etkili Cenab Şehabettin'in üslubundan gelen beğeniyi savunduğunu aktarır (Yalçın, Edebiyat Anıları, 2010, s. 72-73). Hatıratın devamında Muallim Nâci'ye karşı Selanik'te çıkan "*Mütalea*" dergisinde yazdığı için arası çok iyi olan Halil Edip Bey³ dostluğunun bozulmasından bahseder. Halil Edip Bey'in kutsalına saldırmış gibi öfkelenir ve Hüseyin Cahit'e basında sert yazılarla karşılık verir. Halil Edip Bey'i kızdıran, Muallim Nâci'ye karşı olan bu yazısının sebep olduğu hikâyeyi de tarih sırasını atlayarak aktarır. İsmail Safa'nın muziplik yapmak amacıyla Hayret Mehmet Efendi'ye⁴ söylediklerini yanlış anlaması beraberinde münakaşayı getirir. (Yalçın, Edebiyat Anıları, 2010, s. 81-81). Devamında hadiseyi şöyle aktarır:

"Bir aralık İsmail Safa bir muziplik etti: "Hazret" dedi, "şu Hüseyin Cahit üzerine ne buyurursunuz? Rahmetli Muallim Nâci için yazdıklarını okudunuz mu?"

Hayret Hoca birdenbire köpürdü! Beni kişi olarak tanıımıyordu. Karşısında oturduğumu da aklına getiremezdi:

-Bilgisizlik, iki türlü olur derler: Birisi basit bilgisizlik, öteki katmerli bilgisizlik. Basit bilmezlik, açık. Katmerli bilgisizlik, bilmediğini de bilmemektir. Ama ben bunlara üçüncü bir cahillik daha ekleyeceğim: Üç katlı bilgisizlik! Bu da bilmemek, bilmediğini bilmemek, üstelik hiç kimseyi de hiçbir şey bilmez sanmaktır. İşte bu sözünü ettiğiniz herif bu tür cahillerden!." (Yalçın, Edebiyat Anıları, 2010, s. 82).

Hüseyin Cahit, Muallim Nâci hakkında edebî hatıratındaki son hatıratı Tevfik Fikret'in yazı işleri müdürlüğü altında *Servet-i Fünun*'un yeni edebiyat merkezi haline geldiği döneme dair şahit olduklarını şöyle katarır:

"Recâizâde Ekrem Bey "abes" ile "muktebes" sözcüklerini uyaklı saymış. Eski Arap yazısında bunlar değişik harflerle sonuçlanan iki kelimedir. Muallim Nâci tarafını tutanlarca bu, dinsizlik, tanrıtanımazlık düzey de çok tehlikeli bir tutumdur. Haftalık "*Malûmat*" dergisin Ekrem Bey'e sertçe saldırmışlardı. Ekrem Bey, Galatasaray'da öğretmenken yeteneğine tanık ve hayran olduğu Tevfik Fikret'i *Servetifünun*'a getirmiş, *Servetifünun*'da uyakların göz için değil kulak için olduğunu ileriye sürerek "*Malûmat*"ı yayınlarına karşılık vermişti." (Yalçın, Edebiyat Anıları, 2010, s. 85)

Muallim Nâci'nin eski edebiyat taraftarlarını "*Ukaz-ı Osmanî*" diye "edebiyat-ı edeb zümresi" kurmaya çalışıp *Saadet*'te neşredince Halit Ziya Uşaklıgil'in içinde bulunduğu *Hizmet*'te kısa ömürlü "*Ukaz-ı Şübbân*" adında bir zümre oluşturur. İçinde Ali kemal, Ali Ferruh, Memduh, Sami ve Nevzat yer alır. Halit Ziya, yeni şiir ve edebiyat tarafında olarak bizzat tartışmanın içinde olmuş ve Muallim Nâci'nin eski-yeni edebiyat tartışmasına dair edebî hatırat eseri *Kırk Yıl*'da geniş yer verir.

"Muallim Nâci Kureyş'in muşaaire (şiir yarışması) meydanını tanziren "*Tercümân-ı Hakikat*" sütunlarında bir *Ukaz-ı Osmanî* açmıştı. Bunu tehvil makamında İstanbul'un genç şairleri derhal "*Hizmet*" sayfalarının misafirperverliğine müracaat ettiler. İçlerinde isimleri tanınmış bütün gençler vardı: Ezcümle Abdülhalim Memduh ile Ali Kemal. Bunlara İzmir'den bizler de

³ Halil Edip Bey, Fransız edebiyatından yapmış olduğu çevrileri ile tanınan, gazeteci ve çevirmendir.

⁴ Hayret Mehmet, Osmanlıca yanlısı, Maarif Bakanlığı'nda görevler yapmış, şair ve yazar.

iltihak ettik ve hep az çok Muallime ve peyrevanına (izleyenlerine) tarizkar (sataşan) manzumelerin altına Muallim Filan diye imza koyduk. Tercümân-ı Hakikat'te bermutat (alışıldığı üzere) Muallim Nâci ve Şeyh Vasfî imzalarına da mukabele etmiş olmak için hep birer Muallim kesildik, galiba Abdülhalim Memduh da şeyh lakabını aldı.

Bu muşaaereye (karşılıklı şiir okumaya) “Ukaz-ı Şübban” namını vermiştik. Bir latifeden ibaret olduğuna şüphe edilemeyen bu manzumeler silsilesi ciddi telakki edilemez, binaenaleyh mukabele göremezdi. Muallim Naci sükût etmeye daha muvafık-ı vakar nazarıyla baktı, o da bu suretle bitti; fakat bu vesile ile artık “Hizmet” İstanbul gençliğine bir vasıta-i neşir (yayın aracı) olmak imtiyazını kazandı.” (Uşaklıgil, 2008, s. 384).

Halit Ziya, şiir yazmaya heves ettiği dönemde Muallim Nâci'nin başında bulunduğu Tercüman-ı Hakikat'e “Aşkımın Mezarı” başlığıyla şiirini gönderir. Gazetede o denem şairler ve yazılan şiirlerin tıpkı bir yarış halinde olduğundan da bahseder. “Aşkımın Mezarı” adlı şiirine bizzat Muallim Nâci tarafından “Mezarda aşk aramak, ölüde can aramaya benzer” ifadeleri ile cevap verilir. Halit Ziya'yı kızdıran bu hadisenin kendisi için sonraları hayırlı olarak sonuç verdiğini anlatır. Bu olayın kendisinde aşkı vazifesi gösterdiğini ve yazınsal görüş ayrılığının Muallim Nâci ile artmasının “Hizmet” ceridesinde patlak verecek istikameti hazırladığını söyler (Uşaklıgil, 2008, s. 191-192). Edebiyat dünyasında fırtınalar kopartan, iyi ve fena havalara hâkim olarak esen bir nefesin sahibi Tercümân-ı Hakikat matbaasından Muallim Nâci'nin nefesi bütün bu sebebidir. Muallim Nâci'nin, Ahmet Midhat Efendi'nin himayesiyle yükseltildikten sonra fikir ve edep dünyasının tahtına oturduğunu da anlatır. Bu taht olarak nitelediği Tercümân-ı Hakikat matbaasından:

“Doğrudan doğruya Namık Kemal'in müteessis (var olan) şöhretine lisan uzatmayarak Abdülhak Hamit'e, Recâizâde'ye ve bu iki üstattan mülhem olan (etkilenen) bütün gençlere karşı, eskilerin şöhretini tahkim (kuvvetlendiren), yenilerin tenebbüt (filizlenme) imkânını hedmedecek (yok edecek) bir vaz-ı muhalefet (karşıt duruş) alan Muallim Naci, lisanda (dilde), nazma tasarrufta (şiirde) hakikaten pek yüksek iktidarını (gücünü), etrafında gittikçe dairesi tevessü eden (genişleyen) bir mukallidan (taklitçiler) halkasının perestîş avazeleriyle (tapınma sesleriyle) mest olarak, istimal ediyordu (kullanıyordu). Onun için, bi-perva hücumlarla, bazen tek bir kelime ile bazen keskin bir cümle ile kendi halkasının haricinde kalabileceğine hükmedilen her pervaza (uçuşa), bi-aman (amansız) hamleler tevcih ederdi (yöneltirdi). (Uşaklıgil, 2008, s. 279).

Halit Ziya, Muallim Nâci'nin Abdülhak Hamit Tarhan, Recâizâde Mahmut Ekrem ve onların hayranı olan bütün yenilik taraftarı gençliğe karşı düşmanca vaziyetin almdığını düşünür ve isyan eder. Bu hisle kendisinde hücum hevesinin oluştuğunu anlatır. “O tarihte henüz kendime mahsus bir felsefe-i ameliye (felsefi uğraş) icat etmemiştim; Muallim Nâci'nin edebiyatta tapındıklarınla tecavüzlerine, hususıyla kalem ve fikir kişverinde (ikliminde) müstebidane (baskıcı) tasallutuna (sataşmalarına) karşı bir silsile-i makalat (yazı dizisi) ile mukabele ettim (karşılık verdim).” (Uşaklıgil, 2008, s. 381-382). Ancak bu cesaretini sonraki yıllarda gülünç bir cürret olarak tanımlar. Yıllar sonra bu hareketlerini düşündüğünde Muallim Nâci gibi bir üstadla hücumla yeltenen bir çocuk olarak niteler kendini. Muallim Nâci'ye karşı göstermiş olduğu cesaret ve yazısı için tebrikler alır ama esas beklediği Tercümân-ı Hakikat gazetesinde kendisine bir cevap gelmesidir. Uzun bir aradan sonra cevap gelir. Umduğu gibi Muallim Nâci'nin mutad aşığılama dili değildir. Bilakis ona hayranlık uyandıracak yumuşaklıkta ve birazda latifeler içinde tehdit olan uzun yazının içindeki şiiri ile cevap vermiştir.

“Dehşetlidir benim sitizim (kavganı),

Kordon boyu dar gelir azizim

Olsan Sarı Zeybek'in hafidi (oğlu)

Yoktur sana kurtuluş ümidi” (Uşaklıgil, 2008, s. 383) diyordu. Bu tehdidi hafifletecek şakalardan sonra:

“Püfl., lerle ne iftihar edersin (övünürsün)

Bir püfte teker meker gidersin” (Uşaklıgil, 2008, s. 384) Muallim Nâci'nin ihtarına hak verir. Elinde epeyce hırpalanacağı gerçeğini gördüğünü aktarır (Uşaklıgil, 2008, s. 381-385).

Halit Ziya, o devirde Muallim Nâci saltanatı ve onun baskı hükümdarlığı dediği, oluşan havanın olduğunu iddia eder. Bu saltanatın bir kolunun gerici ve geleneksel eğilimlerin kuruntuları ve siyasetinden oluştuğunu, diğer kolunun eskiliğe, medrese zihnine Arap ve Acem bulaştığı benzetmesi yaptığı şiirlerini oluşturan unsurların mahdud bir azınlığa karşı çoğunluğun oluşturduğu bir yapı olarak tanımlar. Bu zümrenin sırtını *Tercümân-ı Hakikat*'e sırtını dayayarak Tanzimat edebiyatı ve Garp edebiyatının mümessili olarak gördüğü Recâizâde Mahmut Ekrem'in yerine geçtiklerini aktarır. İlhamını hangi yönden alırsa alsın her gencin bu zümrenin edebî yumruğuna maruz kaldığını iddia eder:

“Matbuat âleminde bir kütüphane vücuda getirmiş olmak itibarıyla cidden muhterem bir mevkî, sıhhatli bir div (dev) cüssesine malik olan Ahmet Midhat gibi manevî ve cismanî yumrukları korkunç bir adamın damadı olmak, hele hemen bütün etrafın tapınılacak bir şiir ma'budu (tanrısı) hükmüne getirildiğini görmek Muallim Naci'yi o derece nüfuzundan (etkisinden) emin bir hale getirmiş ve inîrat (tek olma) hırsını tatmin için her günaha mubah (sakıncasız) nazarıyla bakmaya alıştırmış idi ki, asırlarca hamlini (karnındaki çocuğunu) taşıdıktan sonra nihayet deha rütbesinde bir harika doğuran Türk şiirinin ulu (Abdülhak) Hamit'ini bile tehzele (alaya almaya); (Recâizâde Mahmut) Ekrem'i Sultani'den (Galatasaray Lisesi'nden), Mülkiye'den ayıran zamanın çevrini (cefasını) kâfi görmeyerek gençliğin vicdanında kurulmuş kürsüsünden de teb'ide (kovmaya) çalışmış idi.” (Uşaklıgil, 2008, s. 545-546).

Mehmet Rauf, edebî hatıratında Muallim Nâci taraftarlarının Recâizâde Mahmud Ekrem'e saldırıların neticesinde Hüseyin Cahid ve Mehmed Cavid'le bazı arkadaşları tarafından yeni bir programla neşre başlayan *Hazine-i Fünûn* risalesinde Cenab Şahabeddin'in yeni şiirleriyle karşılık verildiğini anlatır (Rauf, 2001, s. 63). Ali Ekrem Bolayır'da *Hatıralar* adlı eserinde benzer bir edebî hatıratından bahseder. İsmail Safa'nın Tevfik Fikret'i *Mirsad*'da himaye etmesi olayını da anlattığı edebî hatıratında yer verir. (Bolayır, 2007, s. 369-371)

Halit Ziya, Muallim Nâci'nin alay etme ve eleştiri yanına dikkat çeker. Bu maharetin ise saldırganlık olarak hükmedilmesi gerektiğini düşünür. Çünkü kendine gönderilen eserleri küçük fiske ve lisan tekmeleri ile berbat ederek yazarını ve yazıyı bir daha belini doğrultamaz hale getirdiğini aktarır. Bununla birlikte Muallim Nâci'yi şair olarak görmez (Uşaklıgil, 2008, s. 546).

“Şair miydi? O zaman “*Tercümân-ı Hakikat*” gazetesiyle onun edebî ve ilmi neşriyatını toplayan “*Müntehabat-ı Tercümân-ı Hakikat*” (*Tercümân-ı Hakikat'ten Seçmeler*) sahaifi (sayfaları) ona şiir mabudu nazarı ile bakanların perestişkâr (tapırtına) imzaları ile dolu idi. Bu

günün telakkisiyle Muallim Nâci'ye şair denemez zannındayım. Zamanımızın gençleri bilmem tettebbuları (çalışmaları) arasında “Ateşpare”yi, “Şerare”yi, “Füruzan”ı okurlar mı? Lisanın zarafetinden (dilinin inceliğinden), aruzun müşkülâtına (güçlüğüne) tahakkümden (hâkimlikten), kâfiyede (uyakta), teşbihte (benzetmede), bazen hayalde cidden üstadane muvaffakiyetten (ustaca başarıdan) tecrit edildikten (soyutlandıktan) sonra bunlarda çocukça bir mahiyetten (içerikten) başka bilinemez ne kalır.” (Uşaklıgil, 2008, s. 546).

Bütün bu eleştirilerine rağmen gerçekte var olanın Muallim Nâci edebiyat tarihinde bir varlık olduğu idi. Hele zamanın edebî saltanatındaki akımının unutulacak gibi olmadığı görüşündedir. O bir gazel söylesin derhal takım takım nazireler yağdığından bahsetmektedir. Ancak bütün bunları birer nazım tecrübesi olarak affedilebilir cambazlıklar olarak tanımlar (Uşaklıgil, 2008, s. 544-548).

Halit Ziya, Muallim Nâci'nin müridi olarak nitelediği taraftarlarına da değinir Muallim Nâci taraftarlarının tutuculuk ve bağlılıkla sadık kalmakla beraber lisan hususunda onun gösterebildiği kadar yeniliklere cesaret ettiklerini, şarktan gözlerini çevirmeyi affedilemeyecek bir günah nazarıyla baktıklarını aktarır. Bu sebeptendir ki Muallim Nâci taraftarlarının lisanında ve nazımda kuvvetlerinin tutuculuk neticesinde olumsuz kalmış düşüncesindedir. Tesadüfî de olsa olumlu olarak Batıya yönelip sanat için ettikleri lisanında saldırılardan ibaret olduğunu aktarır (Uşaklıgil, 2008, s. 543-544). Muallim Nâci'nin ölümü sonrasında arkasından onu kurucu derecesinde tanımlanan azizler gibi mutaassıp müritler bıraktığını düşünür (Uşaklıgil, 2008, s. 526).

Ali Kemal, *Ömrüm* adlı hatırat eserinde Muallim Nâci'ye geniş yer ayıran ediplerdendir. Muallim Nâci'nin lügat çalışmalarını beğenmekle kalmaz eleştirilerin aksine Türkçe'ye hizmetlerini takdir eder.

Ali Kemal, gençlik yıllarında Muallim Nâci'yi beğenmemeyi devrin gençliğince bir süs hükmünde gördüğünü ve bu modaya birçoğunun uyduğunu aktarır. Aksine kendisinin *Tercümân-ı Hakikat*'i her gün her hafta hatmederken Muallim Nâci takipçilerine nazar-ı hayretle bakıldığını ve en büyük hayali gazeller, nazîreler göndermek olduğunu anlatır. Muallim Nâci takipçilerinden de isimler ve şiir örnekleri vererek bahseder (Kemal, 2004, s. 29-38). Muallim Nâci takipçilerinin ahvali hakkında hatıralar verir. Muallim Nâci'nin gazellerini beğenerek okuyup ezberlerinde tutup sıkı takip etmelerini anlatır. Ancak Muallim Nâci'de görülen kudret-i şairaneye rağmen edebî zevk görmediğini aktarır (Kemal, 2004, s. 30-32).

Ali Kemal, Muallim Nâci'nin *Tercümân-ı Hakikat*'ten Ahmet Midhat Efendi tarafından kovulma hadisesine de değinir. Kovmakla kalmayıp, acıdığı Muallim Nâci'ye etmediğini bırakmadığını anlatır (Kemal, 2004, s. 33). Ali Kemal, Muallim Nâci'yi sevmekle birlikte edebi yenileşme çabasında hakikate uyduğu için Ahmet Midhat'ın saldırılarını da haklı bulur. Rezaizade Mahmud Ekrem'le girmiş olduğu kavganın Ahmet Midhat Efendi gibi yenilik taraftarının canını sıkıldığını ve şiir sarhoşluğuna son verip yenilik taraftarları ve üstadını göklere çıkaran yazısından bahseder. Ayrıca Ahmet Midhat Efendi, Muallim Nâci ve taraftarlarını kızdırmak için *Cânanı Görüş* adlı Ali Kemal'in çocukça ve değersiz gördüğü şiire yazmış olduğu büyük takdir yazısı yazdığını anlatır. Ebetteki Muallim Nâci'de boş durmaz. *Tarık Gazetesi*'nde Ahmet Midhat Efendiye uzun uzadıya saygı çerçevesinde karşılık verir. Muallim Nâci'ye karşı bütün saldırılara ve yergilere rağmen ona olan taraftarlığını, sevgisinin devam ettiğini, Ahmet Midhat Efendi'nin şiirine yazmış olduğu övgüye rağmen tarafını belli etmesi

üzerine Muallim Nâci'nin şiirinin altına *Saadet*'te bir kıt'a yazdığını aktarır. (Kemal, 2004, s. 48-51). Bahsettiği kıt'a:

“*Tahsîl-i kemâle sa'y edersen,*

Şâyeste-i âferîn olursun,

Râhında devâm edip gidersen,

Fahr-âver-i nâzımın olursun” (Kemal, 2004, s. 52).

Ali Kemal, Recâizâde Mahmud Ekrem'in Muallim Nâci ile olan kavgasını zirveye çıkaran eleştiri kitapçığından da bahseder. Bu hadiseyi şöyle anlatır:

“*Üstâd-ı Ekrem de Takdîr-i Elhan diye bir risâle-i intikadiyye (eleştiri kitapçığı) neşreyledi. Bu risâle Elhân'ı takdir vesilesiyle edebiyata dair birçok tasvirlerden, tasavvurlardan, tefekkürlerden mürekkebi idi. Aynı zamanda ise, Muallim Nâci'nin şahsına da, mesleğine de kısmen revâ, kısmen nâ-revâ mühâcemeleri hâvî idi. Öyle olduğu için sâha-i matbûatta birdenbire top gibi patladı, muallimi de, muallimin tarafdarlarını da az-çok zedeledi.*

Takdîr-i Elhân'a karşı Muallim Nâci küplere bindi. “Zemzeme'ye Demdeme” diye Üstâd-ı Ekrem'in aleyhine Saâdet'te yürümeğe, fakat pek dürüstâne (kabaca), pek insafsızca, hattâ bazen pek bayağı yürümeğe başladı. Evvelâ bildiklerinden birinin Ali Ferruh'un pederi Reşad Paşanın “Zemzeme”yi “gıd gıdak” diye tavsif eylediğini bir fıkra tarzında hikâyeye eyledi;” (Kemal, 2004, s. 53).

Ali Kemal, Recâizâde Mahmud Ekrem ve Muallim Nâci'nin taraftarlarında katıldığı tartışmalarda karşılıklı insafsızca davrandıkları kanaatindedir. Bu iki eski-yeni taraftarlarının üstatlarının tartışmalarını uzun uzadıya anlatır. Tartışmaların devamında son olarak gelişen şartlar içinde Recâizâde Mahmud Ekrem'i Muallim Nâci'ye daha sert mukabelede bulunduğunu kanaatini aktarmaktadır.

“*İlk önce insaf ile davranmış, muallimin o lâtif gazel-i mârûfunu tahmis etmişti; “Feryat” gibi, “Kuzu” gibi bazı hoş, selis manzûmelerini Tâlim-i Edebiyyât'a almıştı, kadr-şinaslık göstermişti. Lâkin sonra birdenbire biçarenin aleyhine dönmüştü. Müdhiş bir hasm-ı edebî, hattâ hasm-ı câmi oldu. Birgün Mekteb-i Mülkiyye'de, derste Ekrem Bey bana Ziya Paşa'nın terci-i bendinden.*

Bu kâr gâh-ı sun' aceh dershanedir

Her nakş bir kitâb-ı ledünden nişanedir” (Kemal, 2004, s. 58-59).

Ali Kemal, kelimat lisanımızda Muallim Nâci'ye ayrı bir paragraf açar ve onun maksada en yakın edip olduğunu ifade eder. Muallim Nâci'nin lisana hâkimiyeti ve ona zıt gitmekle lisanımıza kazandırmak istediklerine de karşı çıktığımızı düşünmektedir. Bu düşünce ve kanaat minvalinde Muallim Nâci'nin yapmak istediği ve lisanda yaklaştığı noktayı şöyle anlatır:

“*Arabî ve Farisî yerine -mümkün olduğu kadar- kudret-i ifâdeyi, ahengi, insicâmı bozmadan Türkçe kelimeler, terkipler kullanmak, bugün lisanca bellibaşlı endişelerimizdendir. Kezâ kısa kısa cümlelerle, açık saçık sözlerle beyân-ı merâm etmeği beğenmeye başladık. Fakat hatırlıyor muyuz ki, lisanımızda bu iki tarzın da hemen hemen mücidi o zavallı Muallim Nâci'dir. Muallim Nâci ki Yazmış Bulundum, Ömer'in Çocukluğu gibi -unvanlarından da anlaşılır- her nokta-i*

nazardan sırf Türkçe yazılmış, düşünülmüş eserleriyle bu usûlü ortaya koydu, hattâ bazen nazmında bile bu teceddüdü gösterdi.” (Kemal, 2004, s. 64).

Ali Kemal, Muallim Nâci'nin yalnız kelimelerinin değil; mana, ifade ve terkiplerinin de Türkçe olduğunu ifade eder. Muallim Nâci'nin bir başka meziyetinin de Türkçe'ye verdiği ehemmiyetin yanında Arabî ve Farisî lisanı alanında bilgi sahibi olmasının avantajını taşıdığını belirtir. Bu nedenle lisan itibarıyla ve şairlikçe de Muallim Nâci'nin öyle yabana alınmaması gerektiğini savunur (Kemal, 2004, s. 63-66).

Ali Kemal, hatıratında Muallim Nâci'nin lisan muallimliği, şairlikte olduğu gibi fikirce de geri olmadığını; asla irtica ile mahkûm edilemeyeceğini savunur. Örnek olarak Muallim Nâci'nin “İrcâ-ı Nazar” manzumelerini verir. Bu manzumeden hareketle muallimin fikren, hattâ siyâseten pek müterakkî olduğuna delâlet olduğunu düşünür. Fikren takdire şâyan görür. Bu tespitten hareketle Muallim Nâci'nin bu meziyetlerinin hiç hakettiği takdiri görmediği kanaatindedir. “Her fırsatta insafsızcasına aleyhine yürüdüler; zavallı adamı fevka'l-had (sınırların ötesinde) kızdırarak edebiyat-ı cedîdeye, üdebâ-yı cedîdeye de düşman ettiler.” (Kemal, 2004, s. 65-67).

Muallim Nâci'ni *Tercümân-ı Hakikat*'ten ayrılmasıyla birlikte aynı dönemlerde *Matbûat-ı Osmaniyye* de az çok değişir. Muallim Nâci devri ve saltanatı hemen hemen bitmemişse de baştaki gücünden eser kalmaz. Dengelerdeki bunca değişime ve gelişmeye rağmen Muallim Nâci taraftarları *Saâdet*'te şiirlerini yayımlar (Kemal, 2004, s. 93).

Ali Kemal, Halit Ziya Uşaklıgil'inde Kırk Yıl⁵ edebî hatıratında bahsettiği Muallim Nâci'nin *Saâdet*'te yayımladığı gazelleriyle “Ukâz-ı Osmanî” kurmasına karşılık kendilerinin de *Hizmet*'te “Ukâz Şübban” nâmıyla o zümreyi tanzîre kalkıştıklarını aktarır (Kemal, 2004, s. 99). “Ukâz-ı Osmanî” erkânını kızdırmak için Muallim Nâcileri, Şeyh Vasfileri, Hoca Hayretleri takliden biz de “Muallim Ali Ferruh” “Şeyh Mehmed Celâl”, “Hoca Nevzad” gibi lâkablar takındıktı. Fakat o devr-i istibdadda bu inşirâh-ı ahrârâne büyük bir cür'et, hattâ bir cinnet idi. Matbuat Müdüriyeti işin farkına vardı, çok geçmeden o neşriyatı men'eyledi.” (Kemal, 2004, s. 100)

Ali Kemal, Recâizâde Mahmud Ekrem ve Muallim Nâci'den aldığı edebî feyze de değinir. Muallim Nâci'nin kendisine verdiği edebî feyzi şöyle anlatır:

“Türkçemiz sarf u nahviyle, edebiyatıyla nasıl öğrenilir, nasıl öğretilir oldukça anladım. O tedrisat bu düsturlarımı, mâlûmâtımı nazariyattan tatbikata geçirmek için bir vesile, bir fırsat idi. Bu tecrübelerle bence sâbit oldu ki, Muallim Nâci'nin o sade, selis yazıları diğer üdebâmızinkilerden ziyade bu işe elverişli idi. Hele o pürüzsüz, kaideten en ufak bir hatâdan bile münezzeh şiirler o nevşüküfte (yeni yetme) hafızalara bu lisanı bütün kudret-i fesahatiyle (güzel konuşma gücüyle) nakşediyorlardı. Muallimin sânihaları (fikrine doğan eserleri) bazen pek sade bir Türkçe idi:

Yaradan nazardan esirgesin

Koca dağ gibi delikanlıdır

yahut

⁵Makalenin Halit Ziya Uşaklıgil hatıratı kısmında detaylı anlatımı verilmiştir. Bkz.

Şu mes'ud kimdir, dedin, işte yazdım

O yüzden de varsın açılsın nikabım

gibi, pek Türkçe olmayanlar bile fesahat kuvvetiyle, sıhhat-ı ifâde, metânet-i elfaz hasebiyle kolay anlaşılırdı:

Karar-yâb olamam gerçi mest-i serşârim

Hased o rinde ki âsûdedir mezârında

Hâlbuki Ekremleri, hele Hâmidleri, hattâ Nâmık Kemâlleri idrak ve ihata için fikren de mârifeten (de) daha yükselmeğe ihtiyaç vardı. Muallim Nâci bu vâdide öbürlerine yol açıverdi. Ondan sonra da Ekrem Bey gelirdi. Fakat hakkı'l-insaf söylemeliyiz, bu lisan nokta-i nazarından o üstâd-ı edeb o rakîb-i kadîminin kâ'bına yetişmezdi. Ekrem hüsn, hayâl, fikir, hâsılı mânâ itibarıyla

Elfâi meânî için âyîne-i şândır

Mânâya bakılmaz mı diyorlar, hezeyândır!

diyen Muallim Nâci'ye fâik idi. Fakat lâfız hususunda ondan aşağı idi.” (Kemal, 2004, s. 185-186).

SONUÇ:

Edebî hatırat eserlerden hareketle Muallim Nâci'nin edebî yönüne dair sanat, edebiyat, Batı edebiyatı karşısındaki tavrı, Batı medeniyetine karşı tavrı, eleştirel yönü, şiiri, dili, üslûbu, edebi ilişkileri ve ahlaki yönü hakkında birçok yönünü görme imkânımız oldu. Muallim Nâci, ömrünü edebiyat, sanat, kültür ve eğitime adanmıştır. Eski edebiyat savunucusu ve taraftarlarının öncüsü gibi görülse de Batı edebiyatını bilen ve körü körüne eskiye bağlanmadığını görmekteyiz. Bu konuda en sert ve keskin tavır ve eleştiride bulunanların bile yeri gelince açık görüşlülüğünü ve aydın tarafının hakkını verdiğini görülür. Avrupalı edebiyatından körü körüne değil, bilinçli ve neleri almamız gerektiğini savunur. Ayrıca milli değer ve ahenge karşı değil bilakis muhafaza ederek kontrollü gerekli değişimi savunmuştur. Özellikle şiirde bu konular bahsinde çok katı ve hassas olduğu kesindir. Bunun yanında Arap ve Acem edebiyatındaki güzelliklerden yararlanılmasını da savunur ve bunun bir utanma ve gericilik vesilesi olarak görülmesine karşı çıktığını görmekteyiz.

Muallim Nâci, muhalifleri tarafından dahi Türkçe lisana hâkimiyeti ve şiir eleştirilerinin bir kısmı kabul ve takdirle karşılanmıştır. Hiçbir zaman makam ve para içinde olmamış ve peşinde koşmamıştır. Her ne kadar Ahmet Midhat Efendi'nin damadı olarak korunup kollandığı ve imtiyaz sahibi olduğu idda edilmişse de aksine Ahmet Midhad tarafından en sert tepkilere maruz kalmıştır.

Genel olarak bakıldığında ediplerimizin hatıratlarına yansıyan yanlarıyla bildiklerimizin dışında samimi anlatım içinde düşüncenin dışında intiba ve hisler ile anlatılan Muallim Nâci edebî kişiliği ve portresi ortaya çıkmıştır.

KAYNAKLAR

- Aktaş, Ş. (2011). *Yenileşme Dönemi Türk Şiiri ve Antolojisi* (4. b.). Ankara: Akçağ.
- Bolayır, A. E. (2007, Mayıs 21). Hatıralar. (İ. Olgun, Dü.) *Servet-i Fünun*, 1501(58).
- Enginün, İ. (2000). *Araştırmalar ve Belgeler*. İstanbul: Dergah.
- Enginün, İ. (2012). *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları II* (1. b.). İstanbul: Dergah.
- Ertaylan, İ. H. (2011). *Türk Edebiyatı Tarihi I-IV*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kaplan, M. (2000). *Şiir Tahlilleri I*. İstanbul: Dergah.
- Kemal, A. (2004). *Ömrüm* (1. Baskı b.). Ankara: Hece.
- Nurullah Çetin, İ. P. (2006). *Tanzimat Edebiyatı* (1. b.). İstanbul: Akçağ.
- Nurullah Çetin, R. G. (2012). *Tanzimat'tan Bugüne Yeni Türk Edebiyatı Şiir Çözümlemeleri* (3. b.). İstanbul: Kesit.
- Rasim, A. (1980). *Matbuat Hatıralarından Muharrir, Şair, Edib* (1. b.). (K. Yetiş, Dü.) İstanbul: Tercüman. 1980 tarihinde alındı
- Rasim, A. (1983). *Anılar ve Söyleşiler*. (N. Erten, Dü.) İstanbul: Can Matbaa.
- Rauf, M. (2001). *Mehmet Rauf'un Anıları* (2. Baskı b.). (R. Tarım, Dü.) İstanbul: Özgür.
- Tanpınar, A. H. (2008). *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (4. b.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tarhan, A. H. (2013). *Abdülhak Hamid'in Hatıraları* (2. Baskı b.). (İ. Enginün, Dü.) İstanbul: Dergah.
- Tokgöz, A. İ. (2012). *Matbuat Hatıralarım* (2. Baskı b.). (A. Kabacalı, Dü.) İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Uçman, A. (2005). *Muallim Nâci* (Cilt XXX). İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi.
- Uşaklıgil, H. Z. (2008). *Kırk Yıl* (1. Basım b.). (N. Ö. Akın, Dü.) İstanbul: Özgür Yayınları.
- Yalçın, H. C. (2010). *Edebiyat Anıları* (3. Baskı b.). (R. Mutluay, Dü.) İstanbul, İstanbul, Türkiye: Türkiye İş Bankası.
- Yalçın, H. C. (2019). *Kavgalarım* (1 b.). (İ. A. Kumsar, Dü.) İstanbul: Ötürken.
- Yöntem, A. C. (2005). *Prof. Ali Canip Yöntem'in Yeni Türk Edebiyatı Üzerine Makalaları* (2. b.). (A. Sevgi, & M. Özcan, Dü.) Konya: Tablet Kitabevi.